

ЕТИМОЛОГИЧНИ И СЕМАНТИЧНИ РАКУРСИ НА ДУМИТЕ ЗА СРАМ В БАЛКАНСКИТЕ ЕЗИЦИ

Даниел Томов
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ETYMOLOGICAL AND SEMANTIC PERSPECTIVES OF THE WORDS FOR *SHAME* IN THE BALKAN LANGUAGES

Daniel Tomov
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

This article examines the etymology and semantics of the words used to describe *shame* in Bulgarian, Romanian, Albanian and Greek. After the interpretive definition of the word in each of the Balkan languages, the existing etymological theories in linguistic science are systematized. Some of them have been analyzed with a view to Indo-European phonetics, and new hypotheses have been proposed for others. The focus of the study is the semantic development of words for *shame* in the languages of the Balkan Linguistic Union. On the basis of the analyses carried out, three main semantic models were derived, characteristic not only of the Balkan languages, but also of some languages that are external to the Balkans: mixing emotions - suffering, pain, horror > shame; ‘turn around, turn away, hide’ > ‘be ashamed, worry’ and ‘pink, red, ruddy’ > ‘ashamed’.

Key words: etymology, semantics, shame, Balkan languages

В статията се изследват етимология и семантика на словата, обозначаващи *стыд* в българския, румънския, албанския и гръцкия език. За по-пълно разглеждане на въпроса се дават примери от други славянски и романски езици. След дефиницията на думата в всяка от балканските езици се систематизират съществуващите в лингвистическата наука етимологични теории. Някои от тях са анализирани с оглед индоевропейската фонетика, а за останалите са предложени нови хипотези. Акцентът е поставен на семантичното развитие на словата, обозначаващи *стыд* в езиците, принадлежащи към балканския езиков съюз (БЭС). На основа проведеното изследване са изведени три основни семантични модели, които са характерни не само за балканските езици, но и за някои езици, външни по отношение на БЭС: смесване на емоции – ‘страдание, болка, ужас’ > ‘стыд’; ‘объртане, отстраняване, скриване’ > ‘стыдно, безпокойство’ и ‘розов, червен, румяв’ > ‘стыдно’.

Срамът е една от проявите на нравствено самосъзнание на личността. Морално чувство, в което човекът изразява осъждане на своите действия, мотиви и морални качества. Личността или самостоятелно осъзнава безнравствеността на постъпките си, или под въздействието на околните (Drobnicki, 1974, pp. 358–359).

В индоевропейските езици думите, с които се назовава емоцията *срам*, биха могли да се обвържат с други душевни състояния, които отразяват психическото състояние на човека, като например: безчестие, позор, унижение, срв. гр. *αἰσχος* ‘позор, безчестие’, рум. *rușine* ‘срам’, но и ‘подигравка, обида’, ‘безчестие, позор, унижение’, алб. *poshtërim* ‘срам’, ‘позор’, бълг. *сван* ‘стеснение, неудобство’. Старогръцката лексема *αἰδώς* носи значенията ‘срам’, ‘почитание, благоговение’ и ‘скромност’, от които новогр. *αἰδώς* запазва само последното.

Важно е да се отбележи, че някои от лексемите, с които се назовава срамът в индоевропейските езици, могат да имат и положителен смисъл. Така например, подобно на гр. *αἰδώς*, рум. *rușine* би могло да се използва и със значение на ‘скромност, сдържаност’. Очевидно е, че чувството за срам и стеснение граничи с тези на уважение, почит или скромност, а това е отразено в историята на думите.

В редица езици емоцията е свързана етимологически с физиологичното ѝ проявление върху човешкия организъм, а именно изчервяването (Buck, 1949, p. 1141).

Дефиниция и етимология

1. Български език

1.1. срам

Тълковният речник на българския език представя по следния начин семантичната структура на думата *срам*: 1. ‘Мъчително недоволство от нередна постъпка’, 2; ‘Чувство на стеснение пред непознати; сван; 3. ‘Осъдително действие, което предизвиква неодобрение и порицание’ (BTR, 2012, pp. 609–610). Във фигуративен смисъл лексемата може да означава позор, безчестие, излагане, срамота, резил, скандал, маскарлък (RBE).

Формите в славянските езици се извеждат от праслав. **sormъ* (BER VII, 2010, pp. 408–409).

Праславянската форма е добре засвидетелствана, срв. руск. *сѡром* ‘срам’, укр. *сѡром* ‘срам’, белорус. *сѡрам* ‘срам’, пол. *srom* ‘срам’, доллуж. *srom* ‘срам’, словен. *srâm* ‘срам’, срхр. *srâm* ‘срам’ (FJeSRJa, 1971, p. 572). За произхода на праславянската форма **sormъ* не са предложени сигурни хипотези.

Славянските думи са сродни със стисл. *harmr* ‘грижа, раздразнение, обида, мъка, тъга, досада, огорчение’, стангл. *hearm* ‘мъка, тъга, болка, вреда, щета’, стсакс. *harm* ‘болка, огорчение, оскърбление’, ср-долнем. *harm* ‘болка’, ствиснем. *harm, haram* ‘мъка, скръб, страдание, оскърбление, обида’, авест. *fšarəta* ‘притеснение’, перс. *šarm* ‘притеснение’ (BER VII, 2010, pp. 408–409; FJeSRJa, 1971, p. 572).

Тези форми се извеждат от индоевропейския корен **kormo-* ‘страдание, болка’, от който произлиза и латв. *sērmelis* ‘ужас, безпокойство’ (BER VII, 2010, pp. 408–409; IEW, 1959, p. 615). Предложената етимология е добре обоснована от семантична и фонетична гледна точка. Прави впечатление, че сродните думи от посочените езици изразяват различни емоционални състояния, като изходната семантика е свързана най-вероятно със страданието и скръбта. Бихме могли да предположим връзката на страданието и притеснението като проява на срама върху вътрешния свят на човека.

1.2. свян

В РБЕ тази дума е представена със следните значения: ‘чувство на стеснение, неудобство пред другите’, ‘срам’. Това съществително е поствербална формация от глагола *свения се* ‘изпитвам свян, срам’ от стб. **свѣнѣтъ сѧ* ‘отстранявам се’ (заето в руск. цслав.), производно от стб. *свѣнѣ* ‘освен, вън от, встрани от’ с възможен семантичен развой ‘отстранявам се, стоя настрана’ > ‘стеснявам се, срамувам се’ (RBE; BER VI, 2012, p. 540; FJeSRJa, 1971, p. 572).

В основата на този семантичен модел е заложена идеята, че засраме-ният човек се дистанцира от другите хора, крие истинската си същност, отдръпва се от връзките си и пази тайни. С подобна семантична история са лексемите *стеснение* ‘прен. чувство на неудобство, неловкост, отсъствие на непринуденост; притеснение’ и *смушение* ‘стеснение, безпокойство’ (RBE).

**Таблица на първоначалните значения на думите
за *срам* в български език**

смесване на основни емоционални състояния: страдание, болка, ужас	отстранявам се, стоя настрана
срам от ие. корен <i>*kormo-</i> ‘страдание, болка, ужас’	свян от стб. <i>свѣнѣтъ сѧ</i> ‘отстранявам се’

2. Румънски език

2.1. *ruşine*

В DEX думата *ruşine* е обяснена със значение ‘чувство на безпокойство, предизвикано от неуспех или грешка’, ‘срам, позор’, ‘обида’, ‘безчестие’. Макар и по-рядко, румънската форма се употребява и с положително значение ‘уважение, респект, скромност’ (DEX).

Формата се сближава с лат. *roseus* ‘румен, розов, червен’, което е адекватен дериват от лат. *rosa* ‘роза’ и суфикса *eus* (DEX, DELR, 2007, р. 674). Глаголът *a ruşina* ‘срамувам се’ се извежда от формата *a roşi* ‘червя’. Други хипотези свързват *ruşine* с лат. **rosīnus* ‘с цвят на трендафил’ (DEX, DELR, 2007, р. 674).

Още една възможност за произхода на тези форми е да бъдат възведени към лат. *russus* (рядко срещано) ‘червен, червеникаво-кафяв’, което възхожда към ие. корен **h₁rewdʰ-* ‘червен’ (DELR, 2007, р. 670).

Която и от предложените етимологии да приемем за вярна, можем да допуснем, че в основата на рум. *ruşine* е заложена асоциативната връзка ‘червен – смущение, срам, дискомфорт’. Червеният цвят се свързва с една чисто физиологична реакция на организма – изчервяване от смущение или срам. Едновременно с това маркира и психологическа реакция, породена от асоциациите за нещо срамно, неприлично, недостойно, безнравствено. Подобен семантичен развой имат бълг. *червя се* ‘ставам червен от срам’, гр. *κοκκινίζω* ‘почервявам от гняв, но и от срам’, алб. *kuq* ‘червя’, но и фигуративно значение ‘с нисък морал, посрамвам’ (Marku, 2014, р. 40). Израз с подобна семантика може да се открие и в сърбохърватски *поцрвенети* (*зацрвенети се*) *од стида* ‘ставам червен от срам’.

Важно е да се отбележи, че в останалите романски езици думите, с които се назовава срамът, споделят семантичния развой ‘почитам, изпитвам страхопочитание, страхувам се’ > ‘срамувам се’, срв. итал. *vergogna* ‘срам’, стфр. *vergonde*, фр. *vergogne* ‘срам’, исп. *vergüenza* ‘срам’, лат. *vereor* ‘изпитвам религиозен страх’ от лат. *verecundia* ‘скромност, страх, срам’ (DEO).

2.2. *jenă*

В DEX думата *jenă* е обяснена със значение ‘усещане за притеснителност, стеснителност, тежка ситуация, объркване’ (DEX).

В DELR етимологията ѝ е изведена от фр. *gêne* ‘затруднение, притеснение, досада, объркване’ (DELR, 2007, р. 443). Произходът на фр. *gêne* е неясен. Най-вероятно се извежда от стфр. *gehir* ‘признавам’ през франкск. **jehjan* ‘казвам, признавам’ (без сигурна етимология) (DAALF, 1988, р. 857).

Подобен семантичен преход е заложен и в албанската дума *dhunë* ‘използване на психически или физически натиск над някого, за да извърши нещо против волята си’, прен. ‘срам, безчестие, обида’. Етимологията на думата не е ясна, но най-вероятно тя се извежда от протоалбански **edunti* или *odunti* със значение ‘мъка’ от ие. *h₁ed-* ‘ям’, свързано със стгр. *ὀδύνη* ‘мъка, болка, тъга’ и стинд. *dū* – ‘болка, страдание’. Семантичният развой от значението ‘ям’ може да се разглежда метафорично, като резултат от дълбоката мъка, която разяжда вътрешно индивида и го изтощава (AED, 1998, р. 84; AE, 1977, pp. 163–164; ANEG, 2002, р. 1236).

**Таблица на първоначалните значения на думите
за срам в румънски език**

розов, румен, червен	смесване на основни емоционални състояния: изтезание, затруднение, притеснение
rușine от а <i>roși</i> ‘червя’; от лат. <i>roseus</i> ‘румен, розов, червен’, или <i>*rosīnus</i> ‘с цвят на трендафил’; от лат. <i>russus</i> (рядко) ‘червен, червеникаво-кафяв’.	jenă от фр. <i>gêne</i> ‘затруднение, притеснение, досада, объркване’

3. Гръцки/Албански език

3.1. ντροπή, turp

Гръцката дума *ντροπή* ‘срам’, ‘свенливост’ произлиза от стгр. *ἐντροπή* ‘обръщане’ от глагола *ἐντρέπω* ‘обръщам’, но и с фигуративно значение ‘посрамам, позоря’. Формите се развиват от ие. корен **trep-* ‘обръщам се, навеждам се, скривам се’, срв. стинд. *trá pate* ‘срамувам се’ (ANEG, 2002, pp. 1204, 1449; IEW, 1959, pp. 1059–1060).

С подобен семантичен развой е албанското *turp* ‘срам’, ‘чувство, което ни обзема, когато направим нещо незаконно, нечестно, когато грешим’, ‘незаконна постъпка, която ни кара да се срамуваме’ (FGSS). Лексемата е заета в албански език от лат. *turpis* ‘отблъскващ, отвращаващ’, което възхожда към същия индоевропейски корен, който посочихме за гръцкото *ντροπή*.

В семантичния развой на анализираните форми е заложено разбирането, че срамът е чувство, което кара човек да се скрие, загърби, обърне.

3.2. αἰδώς

В Тълковния речник на новогръцки език на Г. Бабиниотис за тази лексема е посочено следното значение: ‘чувство на срам, което е породено от нарушаването на морални или социални норми’; ‘срамежливост, стеснителност’ (ΛΝΕΓ, 2002, р. 86).

Старогръцката дума αἰδώς има значение на ‘почитание, почит, страхопочитание; уважение; скромност’, а глаголят αἰδέομαι ‘почитам, уважавам; свеня се, срамувам се; страхувам се’ (EDG, 2010, р. 35). Традиционното обяснение свързва тези форми със стинд. īd ‘похвала’, гот. aistan ‘почитам, уважавам’, ствиснем. ēra, средновиснем. ehre ‘чест’ от ие. *h₂ey_sd- (Buck, 1949, р. 1141; IEW 16, ΛΝΕΓ, 2002, р. 86).

Сравнителна таблица на първоначалните значения на думите за *срам* в албански и гръцки език

обръщам се, свивам се, скривам се	почитание, уважение, скромност
ντροπή от стгр. ἐντροπή ‘обръщане’ от глагола ἐντρέπω ‘обръщам’, но и с фигуративно значение ‘посрамвам, позоря’, което се свързва с ие. корен *trep- ‘обръщам се, навеждам се, свивам се’ алб. turp замека от лат. turpis ‘отблъскващ, отвращаващ’, което възхожда към ие. корен *trep- ‘обръщам се, навеждам се, скривам се’.	αἰδώς от стгр. αἰδώς ‘почитание, уважение, скромност’, стгр. αἰδέομαι ‘почитам, уважавам’, ‘срамувам се’

Изводи

Направеният анализ ни дава основание да изведем три основни модела на семантична еволюция на думите, назоваващи емоцията *срам* в балканските езици:

- 1) **Смесване на основни емоции: страдание, болка, ужас > ‘срам’.** Този семантичен преход е регистриран в думи, с които се назовава *срамът* в български, албански и румънски език.
- 2) **‘Завъртам се, обръщам се, скривам се’ > ‘срамувам се, при-теснявам се’.** Както първият, така и този тип семантична тран-

сформация на думите за срам е добре засвидетелстван в езиците от БЕС. Изведеният преход не е изолиран само за балканските езици, а се среща и в много други езици. От анализирания езици единствено в румънския не е посочена лексема с подобен развой.

- 3) **‘Червен, розов, румен’ > ‘засрамен’**. От семантична гледна точка е важно да се отбележи асоциативната връзка на червения цвят със срама в румънски, гръцки, български и албански език.
- 4) В текста е изведен семантичният модел **‘почитам, уважавам’ > ‘срамувам се’**, който е в основата на гръцката лексема *αἰδώς*.

Важно е да се обърне внимание на разширяването на семантичния обем на някои балкански лексеми, с които се назовава емоцията *срам*. Например бълг. *срам* назовава две различни душевни състояния: 1. ‘Неприятно, мъчително чувство, породено от съзнанието за извършена лоша, неприлична постъпка’, съпоставимо с рум. *rușine*, алб. *turp* и гр. *ντροπή*; 2. ‘Чувство на смущение, на стеснение пред някого’; *сван* – съпоставимо с рум. *jenă*, гр. *ντροπή*. Румънската форма *rușine* и гр. *αἰδώς* имат сходна допълнителна дистрибуция и могат да означават почитание, уважение и скромност, докато алб. *dhunë* и рум. *jenă* се използват с допълнително значение ‘обида, унижение’.

Бихме могли да обобщим, че според балканските народи срамът е чувство, вследствие на което индивидът желае да се завърти или обърне, да се скрие от другите. В резултат на силната емоция засраменият по-червенява. Тази представа не е характерна само за народопсихологията на балканския човек, а се открива и при много други народи, за което свидетелстват и примерите от индоевропейските езици.

Сравнителна таблица на първоначалните значения на думите за *срам* в балканските езици

	български	румънски	албански	гръцки
обръщам се, свивам се, скривам се	сван		turp	ντροπή
розов, румен, червен		rușine		
смесване на основни емоции: страдание, болка, ужас	срам	jenă	dhunë	
почит, уважение, скромност				αἰδώς

ЛИТЕРАТУРА

- БЕР: *Български етимологичен речник*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, т. V, 1996, 476–477; т. VI, 2002, 566; т. VII, 2010, 408–409.
- ДРОБНИЦКИ, О., Г. КОН, И. СЕМЬОНОВИЧ, 1974. *Речник по етика*. София: Партиздат, 1974, 358–359.
- МАРКУ, Х., 2014. Червеното като фрагмент от лингвоцветовата картина на света. – В: *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, № 3, 2014, 34 – 42.
- БТР: РАДЕВА, В., 2012. *Български тълковен речник*. София: изд. „Изток-Запад“, 2012, 458; 609– 610.
- РБЕ: *Речник на българския език*. URL: <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D1%81%D0%B2%D1%8F%D0%BD/> [Accessed 20.11.2024].
- ФЭСРЯ: ФАСМЕР, М., 1971. *Этимологический словарь русского языка*. Москва: Прорпес, 1971. URL: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/> [Accessed 22.04.2024].

REFERENCES

- AED: OREL, V., 1998. *Albanian etymological dictionary*. Leiden-Boston-Koln: Brill, 1998, 84, 469.
- BUCK, C., DARLING, 1949. *A dictionary of selected synonyms in the principal indo-european languages*. Chicago. The University Chicago Press, 1949, 1141. Available from: <https://acrobat.adobe.com/id/urn:aaid:sc:EU:70b95f3d-9e80-480c-942d-07c3b062498c> [Accessed 13.11.2024].
- BER: *Balgarski etimologichen rechnik*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, т. V, 1996, 476 – 477; т. VI, 2002, 566; т. VII, 2010, 408 – 409.
- DAALF: ROBERT, P., 2007. *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. Paris, Le Robert, 1988, 857.
- DELR: CIORĂNESCU, A., 2007. *Dicționarul etimologic al limbii române*. București: Editura Saeculum I. O., 2007, 443, 674.
- DEO: *Dizionario etimologico online*. Available from: <https://www.etimo.it/> [Accessed 24.04.2024].
- DEX: *Dicționarul explicativ al limbii române*. Available from: <https://dex.ro/> [Accessed 24.04.2024].
- DROBNITSKI, O. G., KON, I. SEMYONOVICH, 1974. *Rechnik po etika*. Sofia: Partizdat, 1974, 358–359.
- EA: DEMIRAJ, B., 1997. *Albanische etymologien*. Amsterdam – Atlanta: Rodopi., 1997, 163–164.
- EDLL: DE VAAN, M., 2008. *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden - Boston: Brill, 527, 635.
- EDG: BEEKES, R., 2010. *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden - Boston: Brill, 35. Available from: https://archive.org/details/etymological-dictionary-of-greek_202306/mode/2up [Accessed 17.02.2025].
- IEW: POKORNY, J., 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern-Munich: French & European Publications, 1959. Available from: <https://indogermanisch.org/>

- pokorny-etymologisches-woerterbuch/index.htm [Accessed 24.04.2024].
- FJeSRJa: FASMER, M., 1971. *Jetimologicheski slovar' ruskogo jazyka*. Moskva: Progres. Available from: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/> [Accessed 22.04.2024].
- FGSS: *Fjalori i gjuhës shqipe së sotme*. Available from: <http://www.fjalori.shkenca.org/> [Accessed 24.04.2024].
- LIDDELL H. G., SCOTT, R., 1889. *An Intermediate Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press, 1889. Available from: [https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0058:entry=r\(o\)/don](https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0058:entry=r(o)/don) [Accessed 15.11.2024].
- ΑΝΕΓ: ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, Γ., 2002. *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 2002, 86, 94, 1204, 1236.
- MARKU, H., 2014. Chervenoto kato fragment ot lingvotsvetovata kartina na sveta. – *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, № 3, 2014, 34 – 42.
- BTR: RADEVA, V., 2012. *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: izd. „Iztok-Zapad“, 2012, 458; 609 – 610.
- RBE: *Rechnik na balgarskia ezik*. URL: <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D1%81%D0%B2%D1%8F%D0%BD/> [Accessed 20.11.2024].

Assist. Prof. Daniel Tomov, PhD
 Department of Romance Studies
 Sofia University “St. Kliment Ohridski”
 Sofia, Bulgaria
 e-mail: djtomov@uni-sofia.bg